

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ

*доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Центру дослідження українсько-польських відносин
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
ORCID 0000-0003-4361-8313
andrii.bolianovskyi@gmail.com
DOI: 10.33402/up.2018-11-5-26*

ШЛЯХЕТСЬКІ ПРОТИСТОЯННЯ ЯК ЧИННИК ЗАГОСТРЕННЯ ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХVІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІ СТОЛІТЬ

Охарактеризовано основні форми і вияви внутрішньостанових суперечок у середовищі шляхетських родів на українських землях від часу їхнього приєднання до Польщі на підставі Люблінської унії 1569 р. до війни під проводом Богдана Хмельницького у 1648 р. Згідно з твердженням автора, безперервна боротьба серед них була можливою завдяки специфічному устроєві цієї держави, що гарантував заможним польським шляхтичам широкі права. Тривала колонізація «Дикого степу» супроводжувалася періодичними «рейдерськими атаками», організованих власниками колонізованих земель проти їх сусідів. Окрему увагу приділено становищу залежних від них селян, які під час цих «локальних громадянських воєн» ставали «сліпим знаряддям» своїх панів. Простежено вплив цих протистоянь на процеси наростання протестних настроїв у середовищі української шляхти і селянства та на збільшення кількості козацько-селянських повстань в Україні у вказаний період. Стаття допомагає краще зрозуміти розбіжності в інтересах між часто етнічно різними соціальними станами в Україні. Поширення цієї конфронтації провокувало певну анархію безвладдя всередині країни, а також ворожі відносини між польською і українською шляхтою. Козацькі повстання були результатом не лише соціальних конфліктів між польською шляхтою та українським селянством, православними українцями та римо-католицькими поляками, а й внутрішньостанових конфліктів між антипольськими шляхтичами та «вірною Короні» шляхтою Польщі. Охарактеризовано конфлікти після колонізації «Дикого поля», а також значення особистих образ скривджених осіб у провокуванні цих конфліктів. Акцентовано увагу на тому, що напади, насильство та злочини відбувалися задовго до козацько-польських конфліктів. Згідно з висновками автора, усі ці протистояння між різними етнічними та соціальними групами трансформувалися у тривалі війни козаків і селян проти їх колишніх власників починаючи від 1648 р.

Ключові слова: Річ Посполита, Україна, шляхта, етносоціальні конфлікти.

У працях з історії українсько-польських конфліктів у період, який дослідники з України у XX ст. трактували як «добу козацтва», приділено значну увагу характеристиці їхніх політичних, соціальних, релігійних причин. Водночас досі не достатньо висвітленим залишається питання впливу шляхетських протистоянь, що передували цим повстанням в Україні й були одним із важливих чинників, що їх провокували й супроводжували протягом усього періоду від Люблінської унії 1569 р. до вибуху війни козаків проти Польщі у 1648 р. Особливо важливим є з'ясування цього питання, зважаючи на те, що ця війна набула характеру не лише національно-визвольної боротьби з активними державотворчими процесами, а й соціальної козацько-селянської революції, головне вістря якої було спрямоване проти свавілля польської шляхти¹.

Від часів раннього Середньовіччя і виникнення Речі Посполитої шляхта займала особливе становище у цій державі². Це привілейоване становище шляхтичам забезпечувала участь у війнах в разі загрози державі з боку її ворогів. Причину цього у листі Папі Пієві V про стан справ у Польщі ще у 1568 р. пояснив папський нунцій Джуліо Роджієрі (Julius Roggeri): «оскільки польський король в обороні краю має велику допомогу від шляхти», вона має багато привілеїв, серед іншого «шляхта за свої послуги не виконує жодних інших повинностей, є звільненою від податків»³.

Оскільки у наступні 100 років після Люблінської унії Польща брала участь у тривалих війнах, протягом століття це становище не змінилося. У 1665 р. інший італієць, Себастьяно Цефелі, констатував, що «коли Речі Посполитій загрожує велика війна» і укомплектованого війська «недостатньо для її оборони», король наказує розпочати «посполите рушення шляхти», а тих шляхтичів, які відмовляються виконати свій військовий обов'язок, має право позбавити шляхетства й наданих їм земель і передати їх натомість іншим воякам, які виявили хоробрість під час воєнних дій⁴.

Унаслідок посилення значення шляхти як впливової сили у зовнішній і внутрішній політиці Речі Посполитої та під час її участі в успішних війнах протягом XVI ст. вона, окрім ролі окремого суспільного стану, від якого залежала доля країни, набула також рис соціального стану⁵. Усвідомлюючи свої значення для держави і суспільно-політичну роль, шляхтичі прагнули розширювати власні володіння: мати більше земель і більшу кількість економічно залежних селян, і в такий спосіб наблизитися до високого рівня життя великих земельних магнатів – тогочасних «середньовічних олігархів» Речі Посполитої⁶. Конкуренція за земельну власність,

¹ Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція (1648–1676 рр.). Київ: Альтернативи, 1999.

² Starowski S. Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego / tłum. z łac. A. Piskadło. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1976. S. 126–128.

³ Relacje nuncjusów apostolskich i innych osób w Polsce od roku 1548 do 1690 / wyd. E. Rykaczewski. Berlin; Poznań, 1864. T. I. S. 179–180.

⁴ Ibid. T. II. S. 328.

⁵ Zajączkowski A. Szlachta polska. Kultura i struktura. Warszawa: Wyd-wo Naukowe Semper, 1993.

⁶ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III. Studium osadnictwa i własności ziemskiej. Warszawa, 2000; Anusik Z. Latafundia książąt Zbaraskich w XVI i XVII wieku.

зафіксована у чисельних актах гродських і земських судів у формі суперечок, поступово переросла у внутрішньостанові міжусобиці – «рейдерські атаки» одних шляхтичів на землі та маєтки інших з метою їхнього привласнення. Унаслідок порушення визначених норм та порядку набування земельної власності ці суперечки завдавали шкоди внутрішній безпеці Речі Посполитої, оскільки збройні сутички й спричинені ними руйнації маєтків, каліцтва і вбивства неминуче вели до загальної анархії й дезорганізації не лише суспільного, а й економічного життя у країні. Особливо виразно ці конфлікти можна відстежити в Україні у складі Речі Посполитої, де вони супроводжувалися процесами формування української національної свідомості⁷ й з огляду на це мали виразну місцеву специфіку порівняно зі шляхетськими конфліктами на польських етнічних землях.

Ще від часу анексії Галичини у середині XIV ст. й згодом Волині на Схід вирушив безперервний потік польських колоністів, які суттєво вплинули на формування етнічного складу й етнографічного характеру великих міст цих регіонів. Однак процес колонізації не завжди був успішним. Згідно з тезою польського автора Яна Сови, після того, як у 1572 р. помер останній спадковий король Польщі та Литви Зигмунт II Аугуст (Zygmunt II August), Річ Посполита завдяки перебуванню в її складі культурно, релігійно й соціально різних етнічних спільнот з відсутністю чітко мотивованої і переконливої для них єдиної політично-національної стратегії розвитку не функціонувала як держава в сучасному розумінні цього слова, а була радше своєрідною «державою-фантомом». Це «неіснування» від часів пізнього Середньовіччя «кинуло тінь» на подальшу долю ранньої модерності XVI і XVII ст. – тобто саме ці протиріччя водночас із іншими причинами заклали підвалини до майбутніх процесів її розпаду⁸.

Задумана як дуалістична монархія Польщі і Литви, Річ Посполита де-факто була поліетнічною державою, в межах якої проходили процеси власного етнічного формування поляки, литовці, білоруси і автохтонні жителі у недавньому минулому тих земель Київської та Галицько-Волинської держав, за якими з часом поступово утвердилася назва «Україна». Спершу назву «Україна» в офіційних документах Речі Посполитої вживали як суто географічний топонім щодо Київського і Брацлавського

Przegląd Nauk Historycznych / Instytut Historii Uniwersytetu Łódzkiego. Łódź, 2009. T. 8. Nr 1. S. 17–78; Litwin H. Posadami wielkich miast Ukrainę ozdobił. Rozwój pogranicznych majątków hetmana wielkiego koronnego Stanisława Koniecpolskiego. *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą* / red.: M. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak. Białystok, 2012. S. 209–219; Czapliński W., Długosz J. *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1976.

⁷ Chynczewska-Hennel T. *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985.

⁸ Я. Сова, аналізуючи цю проблему у довільній белетризованій формі, застосував методологічно цікавий, нетрадиційний для головних підходів до висвітлення історії Речі Посполитої аналіз державотворчих і соціокультурних процесів у цій країні на основі застосування концепцій політичної теології, психоаналізу, теорії світових систем, постколоніальних досліджень онтології подій Алена Бадью і теорії регемонії: Sowa J. *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*. Kraków: Wyd-wo Universitas, 2012.

воєводств і деяких суміжних територій (а згодом також щодо інших українських етнічних земель), лише з часом прикметник «український» трансформувався в етнічній й урешті-решт – у власну назву «українці»⁹.

На зламі XVI–XVII століть соціальною базою формування українського народу були представники новостворених суспільних станів на території України, зокрема русько-українська шляхта, місцеве православне і греко-католицьке духовенство, козацтво і селяни¹⁰. Хоча від кінця XVI ст. поляків у селах України репрезентували здебільшого польські шляхтичі, деякі представники русько-української шляхти прийняли католицизм і добровільно полонізувалися¹¹ (найвідоміші з них – нащадок Дмитра Вишневецького князь Ієремія (також відомий як Ярема) Вишневецький¹² і член парламенту (сейму) Речі Посполитої Адам Кисіль)¹³. Тоді ж були закладені корені майбутніх соціальних протиріч між місцевими українцями, які становили основну масу населення сіл, і тими наділеними владними повноваженнями і функціями економічної експлуатації представниками інших етнічних груп (польськими шляхтичами та єврейськими орендарями), які перебували під захистом гарнізонів польських військ у містах¹⁴.

Для «підданих Польської корони», згідно з постановами Люблінської унії 1569 р., було знято заборону купувати землю в колишніх областях Великого Князівства Литовського, що перейшли до Польщі. Польські магнати випросили в короля Речі Посполитої великі земельні володіння, після чого менші наділи отримали представники дрібної польської шляхти¹⁵.

У 1590 р. видано сеймову постанову, в якій від імені короля було записано: «Коронні стани вказали нам, що на такому великому просторі наших пустих держав, який міститься на прикордонні за Білою Церквою, немає ні громадської,

⁹ Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. Львів: ЛА «Піраміда», 2004.

¹⁰ Talko-Hryncewicz I. Szlachta ukraińska: studyum antropologiczne. *Materiały antropolog.-archeologiczne i etnograficzne Akademii Umiejętności w Krakowie*. Kraków: Wyd-wo Akademii Umiejętności w Krakowie, 1897. Т. II. С. 56–115; Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. *Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1909; В'ялов П. І., Кривошея В. В. Шляхетсько-козацькі роди та їх доля / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Київ, 1999; Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. Київ: Темпора, 2011; Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. К.: Дух і літера, 2012. С. 135–142.

¹¹ Историческія монографіи. Изсльдованія Николая Костомарова. Санкт.-Петербургъ, 1870. Т. 9. С. XXXVIII.

¹² Про спримаєння у Польщі цієї історичної постаті див.: Tomkiewicz W. Jeremi Wisniowiecki. Oświęcim: Napoleon V., 2019.

¹³ Найповнішу політичну біографію Адама Киселя див.: Sysyn F. *Between Poland and the Ukraine The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*. Harvard: Harvard University Press, 1986.

¹⁴ Див.: Horn M. *Rozwój demograficzny i struktura wyznaniowo-narodowościowa mieszczaństwa na ziemiach ukraińskich Korony w latach 1569–1648*. *Studia z filologii rosyjskiej i słowiańskiej*. Warszawa, 1987. Т. 14. С. 68–84.

¹⁵ Див.: Litwin H. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*. Warszawa, Wyd-wo Naukowe Semper, 2000.

ні приватної користі, й щоб вони даремно не пропадали, а від них можна було отримати користь. Тому за дозволом, наданим Нам на підставі цього усіми станами, ми постановляємо, що Нам на підставі цього буде дозволено роздавати ті пустки у вічне володіння особам шляхетського стану, які мають заслуги перед Нами і Річчю Посполитою на Наші розсуд і волю [Ukazały Nam to Stany Koronne, że w tak wielkiey szerokości Państw naszych pustych, iaka iest na pograniczu za Białą Cerkwią leżących, u pożytku ich, ani *publicum*, ani *privatum* żadnego nie masz, y zład żeby odłogiem nie leżały, w pożytek iaki obrócić się to mogło. A tak za pozwoleniem y daniem Nam w moc tego przez wszystkie Stany, usiawuiemy, że Nam wolno będzie, w tym to trakcie przerzeczonym, rozdawać te pustynie na wieczność osobom szlacheckiego stanu, zasłużonym Nam y Rzpltey wedle zdania y woli naszey]»¹⁶.

Відповідно до цієї постанови, король мав повне і необмежене право роздачі земель. Унаслідок цього, зі слів українського історика Дмитра Дорошенка, «протягом кількох десятків років після Люблінської унії відбувся колосальний процес колонізації величезних просторів середньої та південної Київщини і майже всієї сьогоднішньої Полтавщини, тобто простору, який ще недавно перед тим носив офіційну назву «Дикого степу». Земля виявилася у власності кількох десятків магнатських родин, які побудували міста, містечка, укріплені замки, заснували села»¹⁷.

Польські історики некритично розцінювали процес польського заселення степових просторів, головню як вияв цивілізаційної місії Польщі на українських землях¹⁸, замовчуючи натомість важкі умови для місцевих селян, яких безпосередньо залучали до цієї колонізації. На нових землях почали створювати не малі господарства вільних землевласників, а величезні панські маєтки-латифундії, в яких звільнення жителів сіл від податей і повинностей було явищем тимчасовим. У самій Польщі і в Галичині до середини XVI ст. селяни цілком підлягали юрисдикції того пана, на чийй землі вони проживали. Таке ж польське право після закінчення пільгового терміну поширювалося і на селян-переселенців, які освоювали простори «Дикого степу». Згодом польські історики змальовували ідилістичні картини колонізації, стверджуючи, що в «цивілізаційно-культурну місію» елементи насилля вносили некультурні або малокультурні місцеві жителі, які організовували періодичні стихійні виступи або приєднувалися до козацьких повстань. Насправді ж віч-на-віч опинилися представники заможних польських римо-католицьких верств, з одного боку, і українські православні козаки й експлуатовані селяни, з іншого, наче два цивілізаційні антагоністи, між якими раніше чи пізніше повинне було спалахнути суспільне протистояння, що за умов формування народних ідентичностей і революційних рухів у Європі неминуче набувало характеру міжнаціонального та міжрелігійного конфлікту. Перші прагнули панування і підкорення, другі – свободи й незалежності, щоб бути насамперед вільними людьми. Однак, ігноруючи

¹⁶ Konstytucje Sejmu Warszawskiego za Zygmunta III r. 1590. Danina pustych, za Białą Cerkwią leżących. *Volumina legum*. Petersburg, 1859. T. II. S. 318.

¹⁷ Дорошенко Д. І. Нарис історії України. 2-ге вид. Київ: Глобус, 1992. Т. I (до половини XVII століття). С. 142.

¹⁸ Див., наприклад: Janeczek A. Osadnictwo pogranicza Polsko-Ruskiego. Wojewodstwo Belzkie od schytku XIV do pocz. XVII w. Warszawa: PAN, 1993.

«природу конфлікту», польські історики згодом трактували українсько-польську соціальну ворожнечу як цивілізаційне протистояння, формуючи в польському політикумі спрощений чорно-білий образ сторін – Речі Посполитої як «речника цивілізованого Заходу»¹⁹ і непокірних волелюбних предків сучасних українців. Останніх деякі польські автори називали образливим терміном «руські дикуни» (*dzicz ruska*), вважали їх репрезентантами руйнівної стихії «дикого Сходу» й саме цим пояснювали той факт, що «козацькі бунти» опосередковано чи безпосередньо підтримувало Московське царство – проазійське за моделлю правління, характером відносин царя з підданими, що асоціювалося на Заході з «диким Сходом»²⁰.

Колонізація «Дикого степу» супроводжувалася постійними виявами насильства з обох сторін. Головними причинами його поширення були насамперед боротьба за землі й прагнення матеріального збагачення. Межі своїх маєтків із сусідами магнати встановлювали шляхом так званих наїздів – нападів озброєних загонів одного пана на володіння іншого. Без таких зіткнень, в ході яких загони панської челяді перетворювали в руїни цілі села і знищували їхніх жителів, жоден панський маєток не набував своїх остаточно визначених меж. Такі дії породжували серед селян атмосферу всюдозволеності, недовіри і взаємної ворожнечі, оскільки селяни наслідували модель поведінки своїх панів. 26 вересня 1584 р., наприклад, загін із 1000 осіб на чолі з князем Юхимом Корецьким у с. Черняхів (тепер районний центр Житомирської області) здійснив невдалий напад на збудований там замок, де оборону забезпечували місцеві козаки²¹.

Відомий історик доби козаччини Микола Костомаров характеризував становище у колонізованому «Дикому степу» наприкінці XVI ст. як «можливість розперезуватися усяким пристрастям». З його ж слів, «тоді все приходило в рух, питання хвилювали край, збиралися купи [гурти – А. Б.] то одна, то інша, іноді підтримували такий безлад у країні, яка виходила зі звичної колії, на протязі кількох місяців широкую свободу привчали перетворюватися у свавілля; ... пани жили між собою без згоди й хто лише відчував за собою силу, той поривався показати її при першій же нагоді. Посвариться пан із паном, збирає свою команду з шляхти й

¹⁹ Еленев Ф. Польская цивилизация и ее влияние на Западную Русь. Издано в пользу народных школ Западно-русского края. Санкт-Петербург: Типогр. В. Безобразова и комп., 1863. 97 с.

²⁰ Див., наприклад: Rawita Gawroński F. Bohdan Chmielnicki. Lwów: Nak. Księg. H. Altenberga, 1906. Т. I: *do elekcyi Jana Kazimierza*; Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – початку XX ст.: суспільно-політичні та економічні процеси (за матеріалами картотеки Мирона Кордуби) / упоряд. О. Піх, О. Руда / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2010.

²¹ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). Київ, 2001. С. 288. Велику увагу подібим шляхетським інцидентам у Галичині приділив польський історик Владислав Лозинський у своїй книзі: *Łoziński W. Prawem i lewem. Obuczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku*. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1957. Про нагнітання етносоціальних конфліктів у той же час у Галичині див.: Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. Київ: Наукова думка, 1972. С. 31–33.

людей, робить наїзди на маєток пана-суперника; свавільна команда, організуючи набіги, не дарує парубкам та дівчатам, іноді спалює села; “пани скублися, а в людей чуби боліли”, каже приказка про той старий час»²².

Десятки сіл були спалені або зруйновані під час придушення козацько-селянських виступів загонами, які очолював великий коронний гетьман Станіслав Жулкевський (*Żółkiewski*), або під час дислокації на їхній території підпорядкованих йому військ. Усе це спричиняло величезні господарські руйнації й завдавало величезних економічних збитків не лише для краю, а й для «Коронного скарбу» через неможливість збору податків із цих земель. У люстрації Київського воєводства за 1622 р. в описі Канівського староства під час згадки жителів містечка Романівка у власності Софії Ходкевич з Карабичева з цього приводу було зазначено: «Ніяких чиншів не платять, бо звільнені від повинностей з тієї причини, що були розорені військами за покійного пана Жулкевського. ... Села, які належать Романівці: Чернівка або Гритково, Жидовце або Макіївці, Ставище, Гіршики, Кошляки. Ці села ... тепер через велике розорення як від татар, так і від розміщення на тих землях військ за покійного коронного гетьмана, від усього звільнені». Там само було згадано містечко Нехворощ, яке внаслідок міжусобних війн польської шляхти спалили майже дощенту, і того року з нього не було отримано жодних податків: «Значна частина містечка, яке спалене разом із воротами, як повідомили, була повністю спалена сотнею пана Лаща. ... Побачивши великий безлад, спустошення та запущеність цих маєтків, нам довелося відмовитися від люстрації, бо не було нікого, хто би подав їх до того»²³.

Міжусобні війни польської шляхти за українські землі інколи набували настільки гострих форм, що особисто королі Польщі втручалися в суперечки й намагалися вирішити конфлікти своїх підданих. 19 лютого 1624 р., наприклад, польський король Зигмунт III наказав Волинському воєводі князю Янушеві Заславському, каштеляну Миколі Фірлею, холмському підкоморію Янові Скашевському, луцькому підкоморію Юрієві Гулевичу, володимирському підкоморію Романові Гостському одним універсалом розмежувати спірні землі між с. Свидин Яна Фірлея і м. Вижвою Ковельського воєводства, іншим універсалом – розмежувати землі між згаданим с. Свидин того ж власника і с. Шани того ж воєводства, що належало ковельському старості Павлові Криському²⁴.

Однак навіть «арбітраж» польського короля не стримував свавілля польської шляхти. Характерно, що активними учасниками її «домових воєн» поступово ставали не лише «представники сильної статі», а й шляхтянки Речі Посполитої. У 1609 р., наприклад, 6-тисячний загін княгині-вдови Софії Карабчівської-Ружинської під командуванням її двоюрідного брата Самійла Лаща-Тучапського захопив замок у с. Черемошка (тепер с. Черемошне Погребищенського району Вінницької області), який належав князям Корецьким. Княгиня вважала, що замок було поставлено на її землі. Після взяття замку його спалили, а міщан розігнали, на що Корецькі відповіли

²² Историческія монографіи. Изслѣдованія Николая Костомарова. Санкт-Петербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1867. Т. 3. С. 239.

²³ Jablonowski A. Źródła dziejowe. Kraków, 1900. Т. V: Mazowsze. S. 131–139.

²⁴ Центральний державний історичний архів України у Києві. Ф. 220 – Колекція документів, зібраних Київською археографічною комісією (1369–1899 рр.). Оп. 1. Спр. 104. Арк. 1.

наїздом зі своїми загонами на маєтки княгині²⁵. Відома наїздами та нападами була Анна Лагодовська. Софія з роду Замаховських одночасно проводила кілька приватних воєн (серед інших з Радзивілами і Потоцькими), із використанням гармат витримувала облоги своїх замків у Підгайцях і Бучачі, на чолі власних відділів спустошувала маєтності особистих ворогів, мала багато позовів про наїзди із застосуванням насильства, була засуджена, але ігнорувала судові рішення й померла власною смертю в оточенні власного війська²⁶.

Подібну модель поведінки від польських шляхтянок запозичували також представниці української шляхти. У листі своєму синові Яну від 7 травня 1607 р. його батько, відомий український князь і Київський воєвода Костянтин Острозький з прикрістю скаржився: «Бачу, що століття повторюються, бо те, що ми тільки як перекази чули про давніх амазонок, тепер бачимо наочно: її милість, пані воєводина, моя невістка, виявляється, є іншою амазонкою. Вона не обмежилася тим, що започаткувала сварки то з Вашою милістю, то з усіма нами, своїми близькими, але через своїх наїзників воювала спочатку проти кн. Чарторийського, потім проти духовенства, ... й урешті зі слугами моїми [підданими у Київському воєводстві – А. Б.], як це у ці дні відбувається там зі слугою моїм Єрмолинським від Конарського, архимандрита Унівського і Бадзинського»²⁷.

Згадана модель застосування насильства сусідів проти сусідів була запроваджена в культуру – чи, точніше кажучи, антикультуру – поведінки на колонізованих землях. Поширення у повсякденному житті багатьох жителів цих територій насильства проявлялося серед іншого у свавіллі власників земель над селянами, яких польські пани посилено експлуатували й навіть вбивали. Саме українські селяни найбільше страждали від підпалів та розбоїв під час міжусобних війн польської шляхти. До сьогодні збереглися скарги постраждалих з описами брутальних дій одних сусідів щодо інших. У листопаді 1621 р., наприклад, урядник Руського і Белзького воєводи шляхтич Напарський скаржився на те, що ротмістр королівських військ Анжей Косаковський здійснив вбивства місцевих селян, пограбування й підпали у селах Сельце, Житанни та Награтин. Зі слів Напарського, Косаковський зі своїми вояками, «наїхав раптово з гарматою, яку треба використовувати в бою й у війні, з хоругвою, ротою, поручником і всім товариством своїм на маєтність його милості пана протестуючого – села Мельце, Житани і Навратин, де, перебуваючи дві ночі й день, вчинили збитки милості пана протестуючого, й шкоди підданам його». Вбивши частину свійської худоби, нападники у с. Сольце запалили хату Ониська Нирки, від якої загорілися хати сусідніх селян «Дмитра Букика та його брата Олешка, вдови Мартинихи та її одруженого сина Тимоша і майже всі вони знівечені доценту згоріли з усіма їх оселями, хлівами, оборами, коморами, гумнами, стодолами й усіми їх здобутками й майном». Автор скарги констатував,

²⁵ Мальченко О. Укріплені поселення... С. 284.

²⁶ Детальніше див.: Hamerliński-Dziewożyński A. *Farfałki staropolskie*. Warszawa: Wyd-wo Iskry, 1982.

²⁷ Письмо князя Константина Острожского, воеводы киевского, къ сыну его Янушу, каштеляну краковскому. *Кіевская старина. Ежемесячный исторический журналъ*. Київъ: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1883. Т. VII. Ноябрь. С. 477–480.

що нападники забрали ту свійську худобу, яка не згоріла у вогні, й вбили багатьох місцевих селян, одну з селянок побили так, що вона «від великих побоїв не могла й жодного слова вимовити й опинилася майже на смертній постелі» й згадав про «жахливо побитого й змодованого хлопця» О. Нирку, якого покалічили так, що він опинився на смертному одрі: «І голову й лице випалило й очі випалило самому тому Нирці, який і тепер на смертній постелі лежить й невідомо, чи жити буде». Оскаржувач вказував на потребу притягнення до суду нападників за завдання «названих кривд й шкоди, спалення хат, побиття й вбивства підданих»²⁸.

Поступово українські селяни перетворилися на знаряддя особистих порухунків, інструмент взаємних протистоянь й «громовідвід агресії» польської шляхти. Згідно з твердженням професора Наталії Старченко, на Волині, наприклад, «конфлікти поміж шляхетними обивателями переважно провадилися руками їхніх слуг», при чому «на слуг, своєю чергою, спрямовувалася агресія, що мала адресуватися панам»²⁹.

Однак в судах шляхтичі були захищені законом від смерті у відповідь на вбивства нешляхтичів. Ще в період перебування України у складі Великого Князівства Литовського, згідно зі зведеним кодексом прав його громадян, відомим як Литовський статут, шляхтича, який вбив чужого селянина або навіть вільну людину нешляхетського походження, карали лише грошовим штрафом (т. зв. головиною)³⁰.

Після Люблінської унії й інкорпорації українських земель Польщею умови життя місцевих селян ще більше погіршилися. Французький інженер Гійом Левассер де Боплан у своєму «Описі України», особисто спостерігаючи їхнє перебування під владою польської шляхти, так охарактеризував її безкарність й безправне становище селянства: «Король не владен ув'язнити жодного шляхтича за будь-який вчинений злочин, якщо після його скоєння минуло 24 години, за винятком злочину з образою маєстату. ... [Навіть] після оголошення вироку він [шляхтич – А. Б.] може квапливо вступити до якогось монастиря, котрі досить часто служать притулком для злочинців, що не мають змоги рятуватися власними силами. Велика знать насміхається над правосуддям і висилає чимале військо проти тих, хто розпочинає з нею процеси. У вирок [за вбивство шляхтичем іншого шляхтича – А. Б.], звичайно, оголошується смертна кара і конфіскація маєтку. Потім це проголошують голосно, закликаючи тричі [злочинця] з'явитися і протягом години стати перед судом (та вони не настільки наївні, щоб здатися в руки ката, знаючи, що їх засуджено на смерть). Коли ті не з'являються, до вироку додають інфамію. Це означає, що кожен може убити його [злочинця] там, де зустрінє; за цим же вироком той, хто з ним питиме чи їстиме, вважається причетним до злочину. Якщо протилежна сторона, не відчуваючи себе достатньо сильною, доходить згоди із засудженим

²⁸ Повністю текст скарги див.: Восоединение Украины с Россией. Документы и материалы: в 3 т. Москва: Изд-во Академии Наук СССР, 1953. Т. 1. 1620–1647 годы. С. 20–24.

²⁹ Старченко Н. П. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – початок XVII ст.): дис. на здобуття наукового ступеня д-ра іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. Львів, 2015. С. 88.

³⁰ Костомарів М. Історія України в життєписях визначніших її діячів / переложив Олександр Барвінський. Львів: Накладом Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка, 1918. С. 166.

і, одержавши певну суму грошей, відмовляється від усіх своїх претензій, то злочинець може взяти від короля лист про помилування, який обійдеться йому у дві або три тисячі ліврів. Завдяки цьому його злочин прощається, інфамію відмінено і він знову вступає у володіння своїм маєтком».

Зі слів Г. Боплана, порівняно з правовим статусом шляхти незрівнянно безправнішим було становище простих селян в Україні: «Окрім того, не можна засудити на смерть шляхтича за вбивство селянина, який належить іншому шляхтичу. Відповідно до закону, досить за вироком сплатити 40 гривен [grivené] спадкоємцям покійного, щоб очиститися від злочину (гривна дорівнює тридцяти двом су). Щоб звинуватити шляхтича у злочині, треба свідчення 14 селян, тоді як для засудження селянина вистачає свідчення двох шляхтичів. Чужоземці не можуть тут купувати землю, як і тутешні селяни, які ніколи не володіють нею безумовно. З того, що вони і їхні діти мають у позитивній власності, надходять великі прибутки їхнім панам, а самі вони не мають права ні продати, ні заставити свій наділ, який власник може відібрати, коли йому заманеться. Але городяни у містах можуть вільно купувати і володіти будинками і садами довкола міст, що належать до міських привілеїв і вольностей. З цього можна побачити, що всіма землями у цій державі володіє шляхта, яка завдяки цьому є дуже багатою»³¹.

Характерно, що навіть прихильник перебування українських земель у складі Польщі й фанатичний ворог православ'я єзуїт Петро Скарга в одній зі своїх проповідей піддав нищівній критиці політику заможних польських соціальних верств супроти українських селян: «Немає держави, де б піддані і землероби були так пригноблені, як у нас під безмежною владою шляхти. Розгніваний власник землі або королівський староста не тільки відніме у бідного селянина все, що у нього є, але й самого вб'є, коли захоче і як захоче, і за те ні від кого слова поганого не потерпить»³².

Інший сучасник тієї доби Старовольський визнав: «Старости й державці не звертають уваги ні на королівські декрети, ні на комісії, нехай на них скаржаться: у них завжди знайдуться пособники вище; звинувачений завжди буде правий, а хлопів сварять, лякають і залякують до того, що вони залишать справу й мовчать. Якщо ж знайдеться такий сміливець, який не скориться й не відмовиться від позову, то його вб'ють або втоплять, а майно його віддадуть іншим, угодникам панським. Вбитого звинуватять: нібито він бунтівник, хотів утекти до опришків, на кордоні займався крадіжками і т. п.»³³.

Безправне тогочасне становище українських селян у маєтках різних форм власності, починаючи від поміщицько-шляхетських й закінчуючи коронними, безкарність та свавілля польських панів згодом так описав відомий історик М. Костомаров: «Польське право надавало власникам безумовну владу над підданими; не лише не було жодних правил, які би визначали стосунки підпорядкованості селян, але поміщик міг свавільно стратити його смертю, не звітуючи про це нікому. Навіть всякий шляхтич, який вбив простолюдина, що зовсім йому не належав,

³¹ Боплан Г. Л. Опис України / пер. з фр., приміт. та передм. В. Косика. Львів: НВП Мета, 1998. С. 98–99.

³² Историческія монографіи... Т. 9. С. XXXIX.

³³ Там же. С. XLIII.

найчастіше залишався без покарання, тому що для обвинувачення його вимагали таких обставин, які рідко коли можна було зустріти. ... У коронних маєтках становище хлопів було жажливіше, ніж у родових, дарма що там піддані мали право скаржитися на зловживання»³⁴.

А ось як М. Костомаров описав соціальну експлуатацію і нестерпний тягар оподаткування українських селян польськими панами: «Крім звичайної панщини, яка залежала від сваволі пана, “хлоп” був обтяжений різною роботою. Поміщик брав в нього у дворову службу дітей, не полегшуючи повинностей сім’ї; крім того, селянина обкладали поборами: тричі на рік перед Пасхою, П’ятидесятницею та Різдом він повинен був давати так званий осип, тобто кілька четвериків хлібного зерна, кілька пар каплунів, кур, гусей; зі всього майна, а саме з биків, коней, свиней, овець, меду й плодів, повинен був віддавати десяту частину й, крім того, кожен вулик в його пасіці піддавали оподаткуванню під назвою очкового; за право ловити рибу платив він ставщину, за право пасти худобу – спасне, за право збирати жолуді – жолудне, за ловлення риби та звірів – десятину, за перемел муки – сухомельщину і т. п.»³⁵.

Від XVI ст. на українських землях поширювалося насильство, що прийшло з тогочасного деспотичного Сходу у залежне від Золотої Орди Московське царство й звідти – на територію України у складі Речі Посполитої. Цар Московії Іван Грозний, зокрема, увійшов в історію як садист, який отримував задоволення від спостереження за тортурами і стратами, вбив власного сина і більшість свого оточення та багатьох друзів і підданих. За його наказами його друзям відрізали кінцівки і прибавали до тіла, а деякі з його ворогів вимушені були вмирати, спостерігаючи за тим, як їхню матір або сестру гвалтували піддані царя, інших обливали по черзі окропом і крижаною водою, поки від тіла не відпадала шкіра. Формуючи систему абсолютної особистої влади, Грозний створив т. зв. опричнину, учасники якої (опричники) мали право вбивати будь-кого нелояльного до царя й навіть під час церковної служби могли вбити священника перед вівтарем. Іван переважно жив в Александровській слободі, куди переїхав з сім’єю і святкував «жертвні меси» з опричниками, після яких відбувалися тортури, згвалтування та пияцтво. Після смерті цариці Анастасії цар масово катував або вбивав своїх фаворитів, втративши довіру навіть до людей зі свого найближчого оточення. І. Грозний, декларативно сповідуючи християнські чесноти, позбавив життя багато тисяч своїх підданих. У 1570 р., наприклад, під час здійсненої за його наказом каральної експедиції для «упокорення» Новгороду на санях було скинуто в крижану воду річки поблизу міста так багато чоловіків, жінок і дітей, що річка вийшла з берегів, а місцевого архієпископа одягнули у ведмежу шкуру й кинули на розтерзанні мисливським псам³⁶.

³⁴ Историческія монографіи... Т. 9. С. XXXVIII–XXXIX.

³⁵ Там же. С. XLI.

³⁶ Відомий у Російській імперії польський історик Казимир Валішевський так описав жахіття садизму І. Грозного у 1570 р. в монографії про нього: “Вже на кордоні Тверської губернії почалася військова екзекуція, перед якою блідли жахи першого Лівонського походу. Не забарився систематичний розгром усієї області: від Клину до Новгороду цар залишив за собою пустелю. 2 січня його передові загоны опинилися під стінами міста і оточили

Крім поширення «моди на насильство» під час «шляхетських війн», на «Дикий степ» робили періодичні набіги татарські загони Кримського ханства, нелюдяні дії яких у відповідь запозичували й повторювали ті місцеві жителі, які намагалися організувати їм відсіч. Зі слів М. Костомарова, українські козаки, «вимушені відбивати татарські набіги, невільно повинні були засвоїти й ті способи та прийоми війни, які використовували їхні вороги»³⁷.

Оскільки основним населенням тогочасної України проживали у сільських місцевостях, природно, що переважна більшість її жителів були селянами, які виявляли усе більше невдоволення їх експлуатацією польськими привілейованими станами. Саме тому від кінця XVI ст. перманентна конфліктність у взаємостосунках між шляхтичами зі шляхетського середовища поступово перемістилася у полісоціальну площину й трансформувалася у ворожнечу в стосунках між селянами і шляхтою³⁸. На початку XVI ст. ці конфлікти мали локальний характер, однак від кінця того ж століття вийшли поза межі суто регіональних протистоянь й почали охоплювати географічно все більше територій. Зважаючи на посилення розбіжностей інтересів польської шляхти і селян, зросла кількість втеч селян на Запорізьку Січ, виникли козацькі повстання кінця XVI і першої половини XVII ст.

Конфлікти між землевласниками і місцевими жителями в Україні загострилися від початку 1620-х років, коли цілком звичною стала практика надання у володіння чи «довічне володіння» урядникам Речі Посполитої цілих великих районів України з містами, селами, хуторами з їхніми місцевими жителями, лісами, луками та пасовищами. На зламі вересня–жовтня 1620 р., наприклад, привілеєм польського короля Зигмунта III князь Костянтин Вишневецький отримав у пожиттєве володіння Черкаське староство з містечками Боровицею, Голтвою, Крапивною та усіма іншими населеними пунктами цієї адміністративно-територіальної одиниці³⁹.

його з усіх боків. Приміські монастирі було розграбовано і виведено до 500 ченців. ... У п'ятницю 6 січня прибув сам Іван із сином і 500 стрільців. Він наказав бити палицями до смерті всіх ченців... Трупи їхні розвезли по монастирях і там поховали. ... У наступні дні терор досягнув страхітливих розмірів. На головній міській площі було споруджено подобу трибуналу, оточену знаряддями катувань. Цар приступив до швидкого суду. Городян приводили сотнями, катували, палили на малому вогні з витонченими прийомами, потім майже всіх засуджували до смерті і везли топити. Закривавлених жертв прив'язували до саней і крутим схилом спускали до бистрині, де Волхов ніколи не замерзав. Нещасні поринали в безодню. Немовлят топили, прив'язавши їх до матерів. Опричники з піками стояли на човнах і спостерігали, щоб ніхто не врятувався. За словами третього новгородського літопису, побиття тривало п'ять тижнів, і в рідкісні дні на той світ не відправлялося 500–600 юдей. Іноді число жертв зростало до півтори тисячі в день. Перший псковський літопис говорить, що загалом загинуло приблизно 60 000 людей обох статей" (детальніше див. розділ "Терор" книги: Валишевский К. Иван Грозный. Москва: Икпа, 1989).

³⁷ Историческія монографіи... Т. 9. С. XIX.

³⁸ Детальніше про стосунки між шляхтою, селянами і козаками див.: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 3-тє вид., перероблене та розширене. Київ: Критика, 2006. С. 244–251.

³⁹ Чтенія в историческомъ обществѣ Нестора Лѣтописца. Киевъ: Типо-литографія Т. Г. Мейнандера, Пушкинская, 20, 1901. Кн.14. Вып. I–III. С. 116–118.

Наприкінці листопада того ж року король своїм привілеєм віддав Волинському воєводі Янушеві Заславському у пожиттєве володіння Переяславське староство з містечками Яготином, Гельмязевим та іншими містами й селами⁴⁰. У серпні 1622 р. Зигмунт III своїм привілеєм призначив королівського комірника Бартоломея Балковського управляти варницями селітри у Київському воєводстві й надав йому у володіння містечка Березна, Бикова, Яблонова та Миргород із селами та хуторами⁴¹.

Від 1620-х років усе важчим ставало також становище жителів міст України, які вимушені були сплачувати великі податки намісникам магнатів та шляхтичів Речі Посполитої і орендарям. У лютому 1622 р. міщани м. Житомир, наприклад, скаржилися, що їх обкладали непосильними податками й чинили перешкоди розвитку торгівлі. Вони, зокрема, стверджували, що підстароста й орендатор-єврей «щодо них не дотримуються привілеїв польських королів і ці привілеї порушують, ярмарку і торгів за їхніми правами не допускають, а купців та інших торгових людей відлякують тим, що з них і приїжджих до містечка людей беруть несправедливе мито – по 3 гроші з воза, що викликає велике невдоволення торгових людей. На лагодження мосту міщан усупереч законам виганяють, а в ярмарок торгувати пивом, медом і горілкою не допускають, порушуючи цим їхні права [ze ich wedle przywilejów krolów Polskich nie zachowują, y one im łamią, jarmarków im u targów wedle praw ich nie dopuszczają, y ludzi, tak kupieckich, jako y targowych wszelakich tym samym odganiając, że z nich samych u gości, do miasteczka przyjadźających, myto niesluszne, po trzy grosze od woza, bioro, przez co ludzi targowi wsręst wielki biorą, do naprawowania mostu nad prawo ich wyganiają, w jarmark nie dopuszczają im, według prawa ich, piwa, miodu, gorzalki szynkowacć]». Було згадано також «інші кривди житомирських міщан, завдані його милістю паном воєводою Брацлавським [insze krzywdy mieszczan Żytomirskich, przez jegomości pana wojewodę Braclawskiego czynione]»⁴².

Під час збору податків польські шляхтичі нерідко застосовували насильство проти православних міщан у містах України. 4 грудня 1625 р., наприклад, Зигмунт III викликав до королівського суду бурмистрів і райців Шимона Злоторевича, Олександра Бедерманова, Яна Носацького, Нестера Партиницева, а також писаря й усіх лавників і присяжних засідателів та міщан м. Луцька для розгляду скарги екзарха і єпископа Луцького та Острозького Ієремінца Почаповського та ігумена Луцького монастиря Св. Пречистої Макарія Сазанського за напад на їхніх підданих-

⁴⁰ Чтенія в историческомъ обществѣ Нестора Лѣтописца... С. 118–120.

⁴¹ Там же. С. 129–130.

⁴² Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Комиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-губернаторе. Киевъ: Типографія Г. Т. Корчак-Новицкаго, Михайловская улица, собствен. домъ, 1886. Ч. 7, т. I: Акты о заселеніи Юго-Западной Россіи. С. 334, 336. Детальніше про соціальні причини Хмельниччини див.: Sysyn F. The Social Causes of the Khmel'nyts'kyi Uprising. *Religion and Culture in Early Modern Russia and Ukraine* / Ed. by Samuel Baron and Nancy Shields Kollmann. DeKalb: Northern Illinois Press, 1997. P. 52–70.

міщан під час торгів, ув'язнення їх на кілька днів і стягнення з них понад мірою 50 польських злотих як королівського побору⁴³.

Особливо активно до посилення експлуатації українських селян вдавалися орендарі польських магнатів, шляхтичів і панів. У серпні 1631 р. шляхтянка Катерина Курцевич, описуючи один з прикладів такої експлуатації, подала протестацію до Володимирського гродського суду зі скаргою на те, що орендатор її маєтку Ян Муринович змушує селян с. Вітоніжі працювати на панщині щоденно до ночі, внаслідок чого вони занедбали власні господарства і навіть запряжена до плугів «худоба – воли та коні – дуже змарніли й похуділи перед такою їх важкою роботою»: «Згадані піддані ... не роблять жодної своєї домашньої роботи, не орють, не косять сіножатей і збіжжя навіть досі не починали й не жнуть, не маючи на ту свою роботу вільного часу. Також на охорону кожну ніч з двору по 2, а часом і по 3 охоронці виганяють, а коли хто з підданих на охорону або на роботу згідно з їх словами не йде, тоді за кожен невідроблений день, як також за кожну ніч без охорони кожен із них зі своєї особи [повинен] давати й виплачувати їм по 15 грошей і, окрім того, невідроблений день й невартовану ніч мусять відпрацювати й відсторожити і відпрацьовують й виконують охорону»⁴⁴.

Мешканці міст, у яких діяло Магдебурзьке право, могли зробити позови до судів, якщо вважали, що до них застосовують неправомірні побори чи насильство. Проте селяни не мали таких прав. Характеризуючи нестерпне становище селян України під владою польських панів, французький інженер Гійом Левассер де Боплан у своєму «Описі України» писав: «Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кінями три дні на тиждень на користь свого пана, а також сплачувати йому залежно від наділу, який тримають, певну кількість ... зерна, багато каплунів, курей, гусей і курчат перед Великоднем, Трійцею і Різдом. Крім того, [повинні] возити дрова для потреб свого пана та виконувати тисячі інших повинностей, яких би й не повинні були робити, не кажучи про гроші, яких пани від них вимагають, а також [забирають] десятину з баранів, свиней, меду, всіляких плодів, а кожного третього року – третього вола. Одним словом, селяни змушені віддавати своїм панам усе, чого ті захочуть, так що немає нічого дивного, коли ці нещасні ніколи нічого не відкладають для себе, перебуваючи у таких тяжких умовах залежності. Але і це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, але й над їхнім життям... Тому як трапляється, що ці бідні селяни потрапляють у повну залежність до злих панів, то опиняються у ще жалюгіднішому стані, ніж каторжани на галерах. Таке рабство і призводить до того, що багато хто тікає, а найвідважніші з них подаються на Запорозжя [Zarogouys], яке є місцем притулку козаків на Борисфені. Проживши

⁴³ Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною Комиссіею для разбора древних актовъ, высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторь. Киевъ: Въ Университетской Типографіи, 1869. Ч. 5, т. 1: Акты о городахъ (1432–1798). С. 129–140.

⁴⁴ Воссоединение... Т. I. С. 115–116.

там певний час і взявши участь у морському поході, вони вважаються запорозькими козаками. Завдяки таким втечам їхні загони постійно і непомірно зростають»⁴⁵.

В Україні під впливом розвитку етносоціальних процесів протистояння поступово переросли з «суто польського явища» у конфлікти між польською шляхтою і місцевою шляхтою (колишньою руською, на той час українською або русько-українською) й набували різних виявів, починаючи від сусідських непорозумінь на підставі особистих образ та земельно-майнових суперечок й закінчуючи ворожнечею на релігійному ґрунті⁴⁶.

Характерно, що в Україні приводом для вибуху селянсько-козацьких повстань були особисті образи обраних згодом козацькими гетьманами українських шляхтичів, які намагалися звести порахунки за завдані кривди з польськими шляхтичами. Відомо, наприклад, що перше козацьке повстання не мало чітко окресленого характеру міжнаціонального протистояння. Щобільше, його ініціатор й керівник Криштоф Косинський (так само, як і один з гетьманів реєстрового козацтва Ян Орішовський) був шляхтичем Речі Посполитої з власним родинним гербом «Равіч» з території з етнічно змішаним населенням польсько-білорусько-українського прикордоння⁴⁷. Обраний на сеймі 1590 р. за заслуги перед Річчю Посполитою й завдяки рекомендації великого коронного гетьмана полковником реєстрових козаків, наступного року він отримав у власність селища Рокитне та Ольшаниці на Поділлі (нині у складі сучасної Київської області), і за них у нього виник збройний конфлікт із Білоцерківським старостою князем Іваном Острозьким, який у 1591 р. завадив йому отримати подарований польським королем маєток на Київщині. Як це не парадоксально, але перший добре відомий і формально трактований як козацько-польський конфлікт насправді був спровокований однією зі шляхетських міжусобиць у боротьбі за земельні володіння, під час якої шляхтич Речі Посполитої зумів зібрати до 5000 козаків, які обрали його отаманом і виступили проти православного (послугуючись тогочасною термінологією, “руського”) князя Острозького. 25 грудня 1591 р. Косинський здобув Білу Церкву, де забрав і знищив документи та привілеї про територіальну власність, що стосувалися земель Київського воєводства. Однак виступ під проводом Косинського незабаром придушили польські війська, а його керівник потрапив у полон під П’яткою і був страчений як бунтівник. Повстання охопило територію Волині й Брацлавщини й започаткувало перший козацько-польський конфлікт початку 1590-х років⁴⁸.

⁴⁵ Боплан Г. Л. Опис України... – С. 33–34.

⁴⁶ Див., наприклад, ці прояви на прикладі історії і конфліктів шляхти Волинського воєводства: Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ: ПП Сергійчук М. І., 2008.

⁴⁷ Boniecki A. Kosiński. *Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. Warszawa: Warszawskie Towarzystwo Akcyjne Artystyczno-Wydawnicze, 1907. Cz. 1, т. 11. S. 273; Rawita-Gawroński F. *Kozaczyzna ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII-go wieku: zarys polityczno-historyczny*. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1922. S. 51.

⁴⁸ *Herbarz polski. Uzupełnienia i sprostowania do części 1 / ułożył i wydał Adam Boniecki*. Warszawa, 1906. Т. 11. S. 273, Лепявко С. Криштоф Косинський. *Володарі гетьманської булави: Історичні портрети* / авт. передм. В. А. Смолій. Київ: Варта, 1994. С. 27–52.

Безпосереднім приводом до дій іншого очільника козацького виступу Якова Острянина (відомого теж як Остряниця) стало прагнення помсти кривдникам, які довели до інвалідності його батька. 20 березня 1638 р. він видав універсал до козаків і селян із закликами приєднуватися до повстання. Керівник повстання із прикрістю визнав, що польський шляхтич із м. Остер Геродовський у стані сп'яніння побив його батька «важким і смертоносним чеканом своїм, без жодної поваги і жалості, дав їм по плечах і по грудях більше десяти ударів», від яких через 6 днів той помер. Не задовольнившись цим, «Геродовський же, цей тиран і мучитель людський», за кілька днів після смерті батька Бута взяв з собою на полювання його брата й дав йому тримати псів, але, побачивши його без собак, «наскочив на нього і, запитавши “Де собаки?”», вдарив без милосердя арапником брата по голові, і в цей час арапник кінцем своїм вибив йому око». Саме це стало безпосереднім приводом для повстання, що мало глибокі соціальні корені, вагомі політичні причини й виразні релігійні мотиви. «Дізнавшись про все це, не тільки ми, новообраний гетьман, а й все військо Запорізьке, були глибоко вражені й вирішили одностайною радою виступити з коша (стану) Запорізького з військом на Україну», – констатував Я. Остряниця. Він же стверджував, що здійснив цей виступ «для звільнення, з Божою допомогою, вас, народу нашого православного, від ярма, поневолення і тиранського польського мучительства і для помсти завданих образ, розорення і ганебних мук, завданих вам, вашій благородно народженій братії і всьому простому народу», який жив в Україні «по обидва боки Дніпра»⁴⁹.

На початку 1648 р. приводом до початку революції Богдана Хмельницького також були особисті мотиви: Чигиринський підстароста і ротмістр польського війська Даніель Чаплинський (Czapliński), завдав важких тілесних ушкоджень його молодшому синові Тимошеві, відібрав і спалив його хутір, вивіз звідти його жінку⁵⁰. Згодом у переліку завданих кривд козакам Хмельницький згадав «рейдерське захоплення» його хутора і факт побиття сина та інші злочинні дії Чаплинського, але замовчав особистісний «чоловічий конфлікт за жінку»⁵¹. Характерно, що сучасники Хмельницького вважали його конфлікт з польським шляхтичем Чаплинським за доволі вагомий чинник для рішення розпочати повстання проти польської шляхти. Автор «Літопису Самовидця», наприклад, констатував, що внаслідок своїх несправедливих дій польські шляхтичі й орендарі «натрапили на чоловіка одного, у котрого отняли пасіку, которая всей землі Полской начинила біди»⁵².

Очевидно, що було згадано лише найрезонансніші конфлікти у шляхетських середовищах. Проте, починаючи від повстання І. Бута й особливо в часи війни під проводом Б. Хмельницького, ця конфліктність набула виразно міжетнічного характеру й заклала підґрунтя для того, що деякі польські історики згодом стали трактувати «Хмельниччину» як громадянську війну в Речі Посполитій, під час якої

⁴⁹ Записки о Южной Руси / издаль П. Кулишъ. Санкт.-Петербургъ, 1857. Т. 2. С. 295–298.

⁵⁰ Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1988. S. 40.

⁵¹ Michałowski, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego, Księga pamiętnicza. Kraków: Wyd. Antoni Zygmunt Helcel, 1864. S. 7.

⁵² Літопис Самовидця. Київ: Наукова думка, 1971. С. 47.

по різних ворожих сторонах опинилися представники етнічно, мовно і релігійно різних селян, невеликої кількості міщан і укомплектованих із них військ. Розкол відбувся також у середовищі задоволеної власним *status quo* польської (в етнічному розумінні цього поняття) великої і середньої (у сенсі власників, що володіли великими і середніми територіями та маєтками) шляхти і незадоволеної становищем в Україні т. зв. дрібною і середньою (здебільшого мало- або безземельною) новою козацькою шляхти, яку в Польщі трактували етнічно («за походженням») як «руську» і географічно як «українську». Ось лише деякі найвідоміші з них, які опинилися у військово-політичному оточенні Хмельницького: сам Хмельницький і генеральний писар Іван Виговський – шляхтичі гербу «Абданк»⁵³, Станіслав Мрозовицький – польський шляхтич гербу «Прус»⁵⁴ (пол. Mrzozowicki, відомий під псевдом «Морозенко», який здобув освіту у Кракові (Польща) і Падуї (Італія) і якому козаки присвятили відому пісню «Ой Морозе, Морозенку»⁵⁵), Павло Тетеря з православної родини на Волині (за деякими даними його справжнє прізвище було Моржковський (Morzkowski)), за даними польських сфрагістів – гербу «Слеповронь» (Ślepowron), за версією українських істориків – гербу «Радван»⁵⁶), полковник Антон Жданович – гербу «Ястржембець» (Jastrzębiec), шляхтичі з власними гербами, полковники, колишній гусарський ротмістр Станіслав Кричевський (Krzyczewski)⁵⁷ та Іван Нечай (і його брат Данило)⁵⁸. Характерно, що наступниками Б. Хмельницького на посаді гетьмана України також були представники шляхти Речі Посполитої: його син Юрій, І. Виговський, та після нього П. Тетеря, П. Дорошенко, І. Мазепа.

Серед інших вартих згадки русько-українських шляхтичів Речі Посполитої – майбутній головний автор Гадяцької угоди Юрій Немирич. Інший – Дем'ян Ксенжицький гербу «Остоя» – власник помістя в Переяславському повіті на Полтавщині; згідно з родинною легендою, під час бою в складі козацьких військ

⁵³ Степанков В. С. Виговський Іван Остапович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 502.

⁵⁴ Korona polska przy złotej wolności starożytnymi wszystkich katedr, prowincji i rycerstwa klejnotami ozdobiona, potomnym zaś wiekom na zaszczyt i nieśmiertelną sławę pamiętnych w tej ojczyźnie synów podana. Lwów, 1740. Т. III. S. 318; Morozenko Stanyslav (actual surname: Mrzozowicki). *Encyclopedia of Ukraine*. Toronto; Buffalo; London, 1984. Vol. III: L–Pf. P. 460.

⁵⁵ Чухліб Т. Морозенко Нестор. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7: Мл–О. С. 73. За версією цього автора, у козацькому війську його звали Нестором, а не Станіславом.

⁵⁶ Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська Академія”, 2004. С. 42; Газін В. В. Гетьман Павло Тетеря: Соціально-політичний портрет. Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2007. С. 40.

⁵⁷ Lipiński W. Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. Kraków, 1912.

⁵⁸ Majewski W. Neczaj (Neczaj) Iwan h. Pobóg z odmianą (zm. po r. 1669). *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1984. Т. XXII/4, zeszyt 95. S. 723.

проти польських військ він втратив підборіддя, за що його почали називати «Безбородько» й це прізвище приймали усі його нащадки, найвідомішим із яких був канцлер Російської імперії Олександр Безбородько⁵⁹. І це були аж ніяк не винятки і не поодинокі випадки. Напередодні битви під Берестечком як умову капітуляції оточених козацьких військ король Ян Казимир, зі слів очевидця тих подій Якіма Єрлича, вимагав «видати шляхту релігії католицької і грецької, яка з ними [козаками – А. Б.] у бунтах була»⁶⁰.

Деякі історики вважали, що кількість шляхтичів Речі Посполитої не лише русько-українського, а й польського походження у війську гетьмана Б. Хмельницького з урахуванням їх селян (посполитих), які перейшли на бік повсталих, сягала кількох тисяч. У 1648–1657 рр. інформація про кількість цих опозиційних шляхтичів обростала чутками й перебільшеннями. У ті роки думний дяк Григорій Кунаков навіть поінформував царя Алексея Михайловича, що у військах Б. Хмельницького було 6000 банітів – польських шляхтичів, засуджених судами до вигнання з Вітчизни за різні вчинки – переважно за свавілля й бунти. З огляду на відсутність точних чи навіть приблизних даних архівних джерел на підтвердження цієї цифри, вона видається явним перебільшенням і видаванням бажаного за дійсне. На жаль, точну кількість цієї категорії воїнів у війську Б. Хмельницького сьогодні назвати неможливо. Одне можна стверджувати впевнено, що з плином років і десятиліть вони і їхні нащадки асимілювалися й «розчинилися» в українському середовищі. Відомий у Російській імперії історик Євген Карнович вважав, що ці люди «хоробро боролися проти своїх співвітчизників, захищаючи Україну від їх панування» й дійшов висновку, що Україна «своїм визволенням з-під влади Польщі зобов'язана значним чином самим же полякам». З його слів, ці поляки залишилися на українських землях, «служили у тамтешньому війську й за походи і військові заслуги проти поляків і турків отримували в Україні “маєтності”, тобто маєтки», унаслідок чого Україна після 1654 р. «набагато більше спольщилася, ніж вона спольщувалася у той час, коли перебувала під верховною владою Речі Посполитої». Карнович підсумував, що польські баніти-шляхтичі, які боролися за визволення України, «перетворилися у місцевих панів та козаків», і «вони прийняли православ'я, деякі з них зберегли свої старовинні польські прізвища, а інші змінили їх» на українські прізвища й взагалі майже вся давня українська шляхта була «польського походження»⁶¹.

Важливо зазначити, що між протистояннями шляхти на польських етнічних землях і на землях України була принципова відмінність. У Польщі конфлікти між шляхтою відбувалися переважно через володіння земельною власністю і маєтками, особисті образи тощо, в Україні конфлікти шляхти набули виразного міжетнічного характеру протистояння між представниками лояльного до Речі Посполитої заможного польського суспільного стану, з одного боку, і представниками нової української шляхти руського походження з середовища козацької старшини, з

⁵⁹ 29. Гербъ рода графа Безбородка. *Общий Гербовникъ дворянскихъ родовъ Всероссийскія Имперіи, начатый в 1797 году*. Часть первая. СПб., 1798. С. 3.

⁶⁰ *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza z rękopisu* wydana. Warszawa, 1853. S. 122.

⁶¹ *Замъчательныя и загадочныя личности XVIII и XIX столетий* Е. П. Карновича съ 18 гравюрами. С.-Петербургъ: Изданіе А. С. Суворина, 1884. С. 207.

іншого, яка підтримувала наступи, повстання і козацькі війни проти різних форм гніту своїх співвітчизників.

Водночас у середовищі шляхти не намітився остаточний розкол – багато представників шляхетських родів Речі Посполитої руського походження залишилися вірнопідданими польського короля під час козацько-польської війни 1648–1657 рр. (найвідомішими з них були згадувані раніше А. Кисіль та І. Вишневецький), знову стали лояльними щодо Польщі після 10-річного перебування в опозиції під час згаданої війни або навіть виступили головними прибічниками укладення політично-військового союзу між Україною як Великим Князівством Руським і Польщею (найвідомішими представниками цієї шляхти були очільники козацької старшинської верхівки І. Немирич, майбутні гетьмани України І. Виговський та П. Тетеря).

Протягом останньої третини XVI ст. – першої половини XVII ст. шляхетські суперечки, що спочатку поширювалися як внутрішня проблема у соціально вузько обмеженому суспільному середовищі у Речі Посполитій, поступово переросли з географічно суто локального явища у важку внутрішньополітичну проблему для цієї країни. До протистоянь шляхти поряд із челяддю і селянами поступово приєднувалися представники інших зацікавлених груп, унаслідок чого «конфлікти інтересів» з усім супровідним застосуванням насильства і його наслідками з часом трансформувалися з внутрішнього елементу життя шляхтичів Речі Посполитої в один з чинників напруги козацько-польських протистоянь, набуваючи часто потворних форм й жорстокого кровопролиття у масштабах значної частини цієї країни від кінця XVI ст. до середини XVII ст. Шляхетські міжусобиці хоча й не були вирішальними у провокуванні козацько-польських конфліктів, та залишилися в історії їхнім невід’ємним супровідним компонентом і додали певного «станового колориту» до козацько-польських конфліктів у згаданий період.

REFERENCES

Anusik, Z. (2009). *Latyfundia książąt Zbaraskich w XVI i XVII wieku. Przegląd Nauk Historycznych*. (Vol. 8). Łódź: Instytut Historii Uniwersytetu Łódzkiego, 1, 17-78 [in Polish].

Bobiński, W. (2000). *Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III. Studium osadnictwa i własności ziemskiej*. Warszawa [in Polish].

Boniecki, A. (1907). *Kosińscy. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. (Vol. 11). Warszawa: Warszawskie Towarzystwo Akcyjne Artystyczno-Wydawnicze, 1, 273 [in Polish].

Chukhlib, T. V. (2004). *Het'many Pravoberezhnoï Ukraïny v istoriï Tsentralno-Skhidnoï Ievropy (1663–1713)*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska Akademiia [in Ukrainian].

Chukhlib, T. (2010). *Morozenko Nestor. Entsyklopediia istoriï Ukraïny*. (Vol. 7: Ml–O). Kyiv: Naukova dumka, 73 [in Ukrainian].

Chynczewska-Hennel, T. (1985). *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe [in Polish].

Czapliński, W., Długosz J. (1976). *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy [in Polish].

Dovbyshchenko, M. (2008). *Volynska shliakhta u relihijnykh rukhakh (kinets XVI–persha polovyna XVII st.)*. Kyiv: PP Serhiichuk M. I. [in Ukrainian].

Doroshenko, D. I. (1992). *Narys istorii Ukraïny*. (Vol. I) (*do polovyny XVII stolittia*). *Vydannia druhe*. Kyiv: Hlobus [in Ukrainian].

Elenev, F. (1853). *Polskaia cyvilizatsiia i ee vliianie na Zapadnuui Rus'*. *Izdano v pol'zu narodnykh shkol Zapadno-russkoho kraia*. S.-Pb. tipogr. V. Bezobrazova i komp [in Russian].

Iakovenko, N. (2006). *Nary's istorii seredn'ovichnoï ta rann'omodernoï Ukraïny. Vydannia tretie, pereroblene ta rozshyrene*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

Istorycheskiie monohrafii. Izsledovaniia Nikolaia Kostomarova (1867). (Vol. 3). Sanktpeterburh': Tipohrafiia Imperatorskoi Akademii Nauk. [in Russian].

Istorieskiie monohrafii. Izsledovaniia Nikolaia Kostomarova (1870). (Vol. 9). Sanktpeterburh' [in Russian].

Jablonowski, A. (1900). *Źródła dziejowe*. (Vol. V). Kraków: Mazowsze [in Polish].

Jakuba Michałowskiego, wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego, Księga pamiętnicza (1864). Kraków: wyd. Antoni Zygmunt Helcel [in Polish].

Janecek, A. (1993). *Osadnictwo pogranicza Polsko–Ruskiego. Wojewodstwo Belzkie od schytku XIV do pocz. XVII w*. Warszawa: PAN [in Polish].

Hamerliński-Dzierożyński, A. (1982). *Farfalki staropolskie*. Warszawa: Wydawnictwo Iskry [in Polish].

Hazin, V. V. (2007). *Het'man Pavlo Teteria: Sotsialno-politychnyi portret*. Kamianets-Podilskyi: Aksioma [in Ukrainian].

Herbarz polski. Uzupelnienia i sprostowania do części 1. Ułożył i wydał Adam Boniecki (1906). (Vol. 11). Warszawa. [in Polish].

Horn, M. (1987). *Rozwój demograficzny i struktura wyznaniowo-narodowościowa mieszczaństwa na ziemiach ukraińskich Korony w latach 1569–1648*. *Studia z filologii rosyjskiej i słowiańskiej*. (Vol. 14). Warszawa. 68–84 [in Polish].

Hrabovets'kyi V. V. (1972). *Zakhidno-ukraiński zemli v period narodno-vyzvolnoï viiny 1648–1654 rr*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

Kaczmarczyk, J. (1988). *Bohdan Chmielnicki*. Wrocław-Warsawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich [in Polish].

Kostomariv, M. (1918). *Istoriia Ukraïny v zhyttiepysiakh vyznachniishykh ieï diiachiv. Perelozhuv Oleksander Barvynskiy*. Lviv: Nakladom Knyharni Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka [in Ukrainian].

Lepiavko, S. (1994). *Kryshtof Kosynskiy. Volodari get'manskoyi bulavy: Istorychni portrety*. Kyiv: Varta [in Ukrainian].

Lipiński, W. (1909). *Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów*. Krakow: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego [in Polish].

Lipiński, W. (1912). *Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego*. Kraków [in Polish].

Litwin, H. (2000). *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper [in Polish].

- Litwin, H. (2012). *Posadami wielkich miast Ukrainę ozdobił. Rozwój pogranicznych majątków hetmana wielkiego koronnego Stanisława Koniecpolskiego. Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*. Red. M. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak. Białystok, 209-219 [in Polish].
- Łoziński, W. (1857). *Prawem i lewem. Obyczaje na czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku*. Kraków: Wydawnictwo Literackie [in Polish].
- Majewski, W. (1984). Nieczaj (Neczaj) Iwan h. Pobóg z odmianą (zm. po r. 1669). *Polski Słownik Biograficzny*. (Vol. XXII/4), zeszyt 95. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 723 [in Polish].
- Mal'chenko, O. (2001). *Ukripleni poselennia Bratslavskoho, Kyivskoho i Podil'skoho voievodstv (XV – seređyna XVII st.)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Morozenko Stanyslav (actual surname: Mrozowicki) (1984). *Encyclopedia of Ukraine*. (Vol. III, L-Pf). Toronto; Buffalo; London, 460 [in English].
- Nakonechnyi, Ie. (2004). *Ukradene imia: Chomu rusyny staly ukraїnciamy*. L'viv [in Ukrainian].
- Odnorozhenko, O. (2011). *Ukraїnska (ruska) elita doby Seredniovichchia i ranniego Modernu: struktura ta vlada*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Rawita Gawroński, F. (1906). *Bohdan Chmielnicki*. (Vol. I: *do elekcyi Jana Kazimierza*). Lwów: Nak. Ksig. H. Altenberga [in Polish].
- Rawita-Gawroński, F. (1922). *Kozaczyzna ukraїnna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII-go wieku: zarys polityczno-historyczny*. Warszawa: Gebethner i Wolff [in Polish].
- Ruda, O. (2010). *Ukraїnske kozatstvo v interpretatsii pol'skykh istorykiv kintsia XIX – pochatku XX st.: suspil'no-politychni ta ekonomichni protsesy (za materialamy kartoteki Myrona Korduby)*. Uporiad. Oleh Pikh, Oksana Ruda. Lviv: Instytut ukraїnoznawstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukraїny [in Ukrainian].
- Vialov, P. I., Kryvosheia, V. V. (1999). *Shliakhets'ko-kozatski rody ta ikh dolia*. Kyiv [in Ukrainian].
- Smolij, V. A., Stepankov, V. S. (1999). *Ukraїnska natsional'na revoliutsiia (1648–1676 rr.)*. Kyiv: Al'ternatyvy [in Ukrainian].
- Snaider, T. (2013). *Peretvorennia natsii. Pol'shcha, Ukraїna, Lytva, Bilorys' 1569–1999*. Kyiv: Dykh i litera [in Ukrainian].
- Sowa, J. (2012). *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*. Kraków: Wydawnictwo Universitas [in Polish].
- Starchenko, N. P. (2015). *Konflikt u shliakhetskomy seredovyshchi Volyni (druha polovyna XVI – pochatok XVII st.) (Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia doktora istorychnykh nauk)*. Lviv [in Ukrainian].
- Starowolski, S. (1976). *Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego*. (Tłum. z łac. A. Piskadło). Kraków: Wydawnictwo Literackie [in Polish].
- Stepanov, V. S. *Vyhovskyy Ivan Ostapovych (2003). Entsyklopediia istorii Ukraїny: u 10 t.* (Vol. 1: A–V). Kyiv: Nauk. dumka. 502 [in Ukrainian].
- Sysyn, F. (1986). *Between Poland and the Ukraine The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*. Harvard: Harvard University Press [in English].

Sysyn, F. (1997). The Social Causes of the Khmelnytskyi Uprising. *Religion and Culture in Early Modern Russia and Ukraine*. Ed. by Samuel Baron and Nancy Shields Kollmann. DeKalb: Northern Illinois Press, 52-70 [in English]

Talko-Hryncewicz, I. (1897). *Szlachta ukraińska, studyum antropologiczne*. In: *Materiały Antropol.-archeologiczne*. (Vol. II). Kraków: Wyd. Akademii Umiejętności w Krakowie, 56-115 [in Polish].

Tomkiewicz, W. (2019). *Jeremi Wiśniowiecki*. Oświęcim: Napoleon V [in Polish].

Valishevskii, K. (1989). *Ivan Hroznyi*. Moskva: Ikpa [In Russian].

Zajączkowski, A. (1993). *Szlachta polska. Kultura i struktura*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper [in Polish].

Zamechatel'nyia i zahadochnyia lichnosti XVIII i XIX stoletii E. P. Karnovicha s 18 hraviurami (1884). S.-Peterburh: Izdanie A. S. Suvorina [in Russian].

Zapiski o Iuzhnoi Rusi. Izdal P. Kulish (1857). (Vol. 2). S.-Peterburh [in Russian].

Andrii BOLIANOVSKYI. Confrontation of nobles of Poland as a factor of exacerbating ethnosocial relations in Ukraine by the end of XVIth century – at the first half of XVIIth century

The author describes the main forms and manifestations of internal conflicts in the environment of noble families in the Ukrainian lands since their accession to Rzecz Pospolita as united Polish-Lithuanian state on the basis of the Union of Lublin in 1569 up to the War under the leadership of Bohdan Khmelnytskyi. According to author's statements, permanent struggle among them was able to happen due to the specific of this state that garanted to reach Polish nobles the large rights. Long-time colonization of 'Wild steppe' was accompanied occasional 'raider attacks' of landowners against their neighbors. Particular emphasis is given to different situation of dependent peasants, which during these 'local civil wars' often did become 'blind arms' of their masters. The influence of these confrontations on the processes of the growth of protesting attitude among the Ukrainian gentry and peasantry and their influence on the rising of Cossack and peasant uprisings in Ukraine during abovementioned period are analyzed. The article contribute certainly to better understanding of disagreements in interests between often ethnically different social strata in Ukraine. Widespread of this confrontation provoked some anarchy of powerless inside the country as well as hostile situations between Polish and Ukrainian nobles. Cossack uprisings were results not only social conflicts between Polish gentry and Ukrainian peasantry, Orthodox Ukrainians and Rome-Catholic Poles, but also inter-strata conflicts among anti-Polish nobles and 'loyal to Crown' gentry of Poland. Conflicts after colonization of 'Wild field', as well as the value of personal insults of offended persons in provoking these conflicts are characterized. The accent is made that the assaults, violence and crimes were happened long time before Cossack-Polish conflicts. According to author's conclusions, all these confrontations between different ethnic and social groups were transferred in a form the long-lasting wars of Cossacks and peasants against their former owners beginning from 1648.

Key words: Rzeczpospolita, Ukraine, nobles, ethnosocial conflicts.